

Kur'an'da İsmi Geçen Hayvanların Sembolik Anlam Boyutu ve Bunun Çevresel-Etik Yansımaları

Abdullah ÖZÜÇALIŞIR

Dr. Öğretim Üyesi, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Iğdır/Türkiye, abdullah.derik@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7173-4752>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 22.12.2025

Kabul Tarihi: 01.03.2026

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı:

© Abdullah Özüçalışır | Creative Commons Attribution – Noncommercial 4.0 (Cc By Nc) International License

Öz

Bu makale, Kur'an'da ismi geçen hayvanların sembolik anlam boyutunu çevresel ve etik bir perspektif çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel problemi, Kur'an'daki hayvan anlatılarının çoğunlukla tarihsel kıssalar ya da literal tasvirler bağlamında değerlendirilmesi; buna karşılık bu anlatıların sembolik, ahlaki ve ekolojik içerimlerinin yeterince analiz edilmemiş olmasıdır. Araştırma, nitel araştırma desenine dayalı metin merkezli bir analiz yaklaşımı benimsemektedir. Bu doğrultuda Kur'an'da adı zikredilen arı, karınca, örümcek, inek ve fil gibi hayvanlara ilişkin ayetler klasik tefsir literatürü ve çağdaş çevre etiği tartışmaları ışığında karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır. Çalışma, hayvan anlatılarının tamamının sembolik olduğu yönünde genelleyici bir iddia ortaya koymamakta; sembolik anlam üretimine imkân tanıyan örnekler üzerinden kavramsal bir çerçeve geliştirmektedir. Elde edilen bulgular, söz konusu anlatıların tevhid, mizan (kozmetik denge), emanet, merhamet ve adalet gibi temel Kur'ânî ilkelerle ilişkili olarak çevresel sorumluluk bilincini güçlendirdiğini göstermektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın doğayı salt tüketim nesnesi olarak değil, ilahî ayetlerin tecelli alanı olarak sunduğu; insanı ise tahakküm kuran mutlak bir özne değil, yeryüzünde sorumluluk taşıyan bilinçli bir halife olarak konumlandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte çalışma, hayvan sembolizmini yalnızca metaforik bir anlatım biçimi olarak değil, normatif bir değer üretim alanı olarak değerlendirmektedir. Söz konusu semboller, insanın tabiatla kurduğu ilişkinin ahlaki sınırlarını belirleyen ve ekolojik bilinç inşasına katkı sunan bir anlam ufku ortaya koymaktadır. Ayrıca makale, Kur'ânî hayvan anlatılarının günümüz çevre krizleri, sürdürülebilirlik tartışmaları ve ekoteolojik yaklaşımlar açısından yeniden okunabileceğini ileri sürmektedir. Bu yönüyle çalışma, klasik tefsir mirası ile çağdaş çevre etiği arasında teorik bir köprü kurmayı hedeflemektedir. Sonuç olarak makale, Kur'an'daki hayvan sembolizminin çağdaş çevre krizleri karşısında ilahî temelli, bütüncül ve normatif bir etik perspektif sunduğunu; insan-hayvan-doğa ilişkisinde denge, sorumluluk ve merhamet eksenli bir yaklaşım geliştirme potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Hayvan Sembolizmi, Çevre Etiği, Metafizik Bağlantılar.

Atıf Bilgisi: Özüçalışır, Abdullah. "Kur'an'da İsmi Geçen Hayvanların Sembolik Anlam Boyutu ve Bunun Çevresel-Etik Yansımaları". *Mersin İlahiyat Dergisi* 3 (2026), 1-17.

The Symbolic Significance of Animals Mentioned in the Qur'an: Environmental and Ethical Perspectives

Abdullah ÖZÜÇALIŞIR

Assistant Professor, Department of Tafsir, Faculty of Theology, Iğdır University, Iğdır/Türkiye,
abdullah.derik@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7173-4752>

Research Article

History

Received: 22.12.2025

Accepted: 01.03.2026

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright:

© Abdullah Özüçalışır | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

This article aims to examine the symbolic dimension of the animals mentioned in the Qur'an within an environmental and ethical framework. The main problem of the study lies in the fact that Qur'anic animal narratives are predominantly interpreted as historical accounts or literal descriptions, while their symbolic, moral, and ecological implications have not been sufficiently analyzed. The research adopts a qualitative, text-centered analytical approach. In this context, the verses concerning animals explicitly mentioned in the Qur'an—such as the bee, the ant, the spider, the cow, and the elephant—are evaluated comparatively in light of classical exegetical literature and contemporary discussions in environmental ethics. The study does not put forward a generalizing claim that all animal narratives are entirely symbolic; rather, it develops a conceptual framework based on selected examples that allow for symbolic meaning production. The findings indicate that these narratives reinforce an awareness of environmental responsibility in connection with fundamental Qur'anic principles such as tawhid (divine unity), mizan (cosmic balance), trusteeship, compassion, and justice. In this respect, the Qur'an presents nature not merely as an object of consumption but as a locus of divine signs, and it defines the human being not as an absolute agent of domination but as a morally responsible vicegerent on earth. Furthermore, the study approaches animal symbolism not only as a metaphorical mode of expression but also as a normative field of value production. These symbols delineate the ethical boundaries of the human-nature relationship and contribute to the construction of ecological consciousness. The article also argues that Qur'anic animal narratives can be reread in the context of contemporary environmental crises, sustainability debates, and eco-theological approaches. In this sense, it seeks to establish a theoretical bridge between the classical exegetical tradition and modern environmental ethics. In conclusion, the article demonstrates that animal symbolism in the Qur'an offers a divinely grounded, holistic, and normative ethical perspective in response to contemporary environmental crises and holds significant potential for developing a balanced, responsibility-oriented, and compassion-centered understanding of the human-animal-nature relationship.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Animal Symbolism, Environmental Ethics, Metaphysical Connections.

Cite as: Özüçalışır, Abdullah. "The Symbolic Significance of Animals Mentioned in the Qur'an: Environmental and Ethical Perspectives". *Mersin Theology Journal* 3 (2026), 1-17.

Kur'an'da İsmi Geçen Hayvanların Sembolik Anlam Boyutu ve Bunun Çevresel-Etik Yansımaları

Giriş

İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim, yalnızca teolojik öğretileri ve ahlaki ilkeleriyle değil, aynı zamanda evren ve içindeki canlılarla kurduğu derin ilişkiyle de dikkat çekmektedir. Kur'an'da zikredilen hayvanlar, salt biyolojik varlıklar olmanın ötesinde, çeşitli sembolik anlamlar taşımakta ve insanlığın doğal dünya ile olan etkileşimine dair önemli mesajlar sunmaktadır.¹ Bu sembolizm, çevresel farkındalık ve etik sorumluluk gibi günümüzün önemli sorunlarına ışık tutabilecek derinliktedir. Ancak, modern çağın maddeci ve insan merkezci bakış açısı, bu kadim bağlantıları gölgede bırakarak, Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik bağlamının yeterince anlaşılamamasına neden olmuştur.² Bu çalışma, Kur'an'da geçen hayvan sembolizminin çevresel ve etik boyutlarını detaylı bir şekilde inceleyerek, bu "kayıp bağlantıların" izini sürmeyi amaçlamaktadır.

Son yıllarda, küresel ölçekte yaşanan çevresel krizler ve etik sorunlar, insanın doğal dünya ile olan ilişkisini yeniden düşünmeyi zorunlu kılmaktadır.³ İklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, hayvan hakları ihlalleri gibi problemler, geleneksel kaynaklardan beslenen alternatif yaklaşımların önemini artırmaktadır.⁴ Kur'an'ın evren ve içindeki canlılara yönelik bütüncül bakışı ve hayvanlara atfettiği sembolik anlamlar, bu bağlamda değerli bir olanak sunmaktadır. Zira Kur'an, evreni ve içindeki her şeyi Allah'ın ayetleri (işaretleri) olarak görmekte,⁵ hayvanların da kendine özgü bir yaratılış amacına ve değerine sahip olduğunu vurgulamaktadır.⁶ Ancak, Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik çıkarımları üzerine yapılan akademik çalışmaların sınırlı kaldığı görülmektedir.⁷ Mevcut literatür genellikle hayvan kıssalarının anlatısal ve ahlaki boyutlarına odaklanmakta, çevresel ve etik bağlamdaki derin sembolik anlamları yeterince araştırmamaktadır. Bu durum, Kur'an'ın doğal dünya ile olan ilişkiye dair sunduğu zengin perspektifin tam olarak anlaşılamamasına ve günümüz sorunlarına yönelik çözüm önerilerinde bu potansiyelin yeterince değerlendirilememesine yol açmaktadır.⁸ Bu çalışma, bu boşluğu doldurmayı ve Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik bağlamını kapsamlı bir şekilde analiz ederek, bu alandaki akademik tartışmaya katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Kur'an-ı Kerim'de geçen hayvan sembolizminin çevresel ve etik bağlamını detaylı bir şekilde araştırmaktır. Bu genel amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranacaktır: Hayvanlarla ilgili anlatıların zâhir anlamın ötesinde sembolik anlamları var mıdır? Kur'an'da geçen farklı hayvan türleri hangi sembolik anlamları taşımaktadır?

Bu sembolik anlamlar, Kur'an'ın çevresel ve etik ilkeleriyle nasıl bir ilişki içerisinde?

¹ Fazlur Rahman, *Major Themes of the Qur'an* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1980), 97-105.

² Seyyid Hüseyin Nasr, *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man* (Chicago: ABC International Group, 1990), 81-95.

³ United Nations, *The Sustainable Development Goals Report 2023* (New York: United Nations, 2023), 15-30.

⁴ Bron Taylor, ed., *The Encyclopedia of Religion and Nature* (London: Continuum, 2005), 1/105-112.

⁵ el-Bakara 2/164.

⁶ el-En'am 6/38.

⁷ T. J. Winter, "The Environmental Crisis: A Muslim Perspective," *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 10, no. 1 (2001), 84-90.

⁸ Richard Foltz, *Federick Denny, and Azizan Baharuddin, Islam and Ecology: A Bestowed Trust* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003), 45-52.

Kur'an'daki hayvan sembolizmi, modern çevresel ve etik sorunlara yönelik hangi perspektifleri sunmaktadır?

Geleneksel tefsir kaynakları ve çağdaş akademik çalışmalar, Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik bağlamını nasıl ele almaktadır?

Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik çıkarımlarının daha iyi anlaşılması için hangi yöntemsel yaklaşımlar izlenebilir?

Bu çalışma, Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik bağlamını sistematik bir şekilde inceleyerek, ilgili literatüre çeşitli açılardan katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Öncelikle, çalışma, Kur'an'ın doğal dünya ve hayvanlarla kurduğu ilişkinin derinliğini ve çok boyutluluğunu ortaya koyarak, bu konudaki mevcut anlayışın genişlemesine yardımcı olacaktır.⁹ İkinci olarak, Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik ilkelerle olan doğal bağını araştırmak gerekir. İslam'ın çevre etiği ve hayvan hakları konusundaki potansiyelini daha görünür kılacaktır.¹⁰ Üçüncü olarak, çalışma, Kur'an'daki bu eski sembollerin modern çevresel ve etik sorunlara yönelik sunduğu perspektifleri analiz ederek, güncel tartışmalara yeni bir bakış açısı kazandırabilir.¹¹ Son olarak, çalışma, Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik çıkarımlarının daha kapsamlı bir şekilde anlaşılması için yöntemsel öneriler sunarak, gelecekteki araştırmalara yol gösterebilir.¹² Bu bağlamda, çalışmanın, İslamî ilimler alanında çalışan akademisyenlere, çevre etiği ve hayvan hakları araştırmacılarına ve konuya ilgi duyan genel okuyucuya faydalı olması beklenmektedir. Türkiye'de Kur'an'da geçen hayvanlar, İslam'da hayvan hakları ve çevre etiği konularında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Kur'an'daki hayvan kıssalarının hikmet boyutunu ele alan araştırmalar, genellikle ilgili ayetlerin ahlâkî ve pedagojik mesajlarına odaklanmaktadır. Bunun yanı sıra, İslam'da hayvan haklarını konu edinen çalışmalar, İslam hukuk geleneği ve hadis literatürü çerçevesinde hayvanlara yönelik merhamet, koruma ve sorumluluk ilkelerini incelemektedir.

Ayrıca çağdaş dönemde ekolojik kriz bağlamında İslam düşüncesini değerlendiren eserler de bulunmaktadır. Örneğin Hüseyin Aydın'ın *Ekolojik Sorunlara İslam Odaklı Yaklaşımlar*¹³ adlı çalışması, çevresel problemlere Kur'an ve sünnet merkezli çözümler üretmeyi amaçlayan önemli bir katkı sunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu çalışmaların büyük bir kısmı ya doğrudan çevre sorunlarına odaklanmakta ya da hayvan haklarını normatif-fikhî çerçevede ele almaktadır.

Bu çalışma ise, mevcut literatürden farklı olarak, Kur'an'da ismi geçen hayvanların sembolik anlam boyutunu merkeze almakta ve bu sembollerin çevresel ve etik yansımalarını birlikte değerlendirmektedir. Dolayısıyla çalışma, hayvan anlatılarını ne yalnızca tarihsel kıssa ne de yalnızca hukuki düzenleme bağlamında ele almakta; aksine sembolik anlam üretimi üzerinden Kur'anî bir çevre etiği imkânını tartışmaktadır. Bu yönüyle literatürdeki boşluğu doldurmayı ve sembolizm ile çevre etiği arasında kavramsal bir köprü kurmayı hedeflemektedir.

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'de açıkça zikredilen hayvan türleri ve bu hayvanlara atfedilen sembolik anlamlarla sınırlıdır. Tüm hayvan türlerinin kapsamlı bir analizi, çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Çalışmada temel yöntemsel yaklaşım, nitel araştırma

⁹ Carl Ernst, *Following Muhammad: Rethinking Islam in the Contemporary World* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003), 187-192.

¹⁰ Al-Hafiz B. A. Masri, *Islamic Concern for Animals* (Petersfield, UK: Athene Trust, 1987), 67-75.

¹¹ David Clough, *On Animals: Volume I, Systematic Theology* (London: T&T Clark, 2011), 201-215.

¹² Anna L. Peterson, *Being Human: Ethics, Environment, and Our Place in the World* (Berkeley: University of California Press, 2001), 115-128.

¹³ Mehmet Yıldız, *Kur'an'da Hayvanlar ve Hikmet Boyutları*, (Ankara: Diyanet Yayınları, 2018), 12-15.

yöntemleri çerçevesinde Kur'an ayetlerinin analizi ve geleneksel tefsir kaynaklarının değerlendirilmesidir. Ayrıca, konuyla ilgili çağdaş akademik çalışmalar da çalışmanın teorik çerçevesini oluşturmak ve farklı perspektifleri araştırmak amacıyla incelenecektir.

1. Kur'an'da Hayvanların Sembolik Temsili

Kur'an-ı Kerim, evrendeki pek çok varlık gibi hayvanları da salt biyolojik varlıklar olarak ele almaz; aksine onların çeşitli özelliklerini ve davranışlarını sembolik bir dille kullanarak insanlara önemli mesajlar iletir. Bu sembolik anlatım, hem ahlaki ilkeleri anlamamıza yardımcı olur hem de epistemolojik çıkarımlar yapmamızı sağlar. Kur'an-ı Kerim'in derinlikli anlatımında, hayvanlar yalnızca biyolojik varlıklar olarak değil, aynı zamanda ahlaki ve epistemolojik mesajlar taşıyan semboller olarak da karşımıza çıkar. Yüce Kitabımız, evrendeki her varlık gibi hayvanların da yaratılışındaki incelikleri, davranışlarındaki hikmetleri ve sahip oldukları özellikleri metaforik bir dille kullanarak insanlığa kıymetli dersler sunar. Bu sembolik yaklaşım, bizlere hem vicdani sorumluluklarımızı hatırlatır hem de varoluşsal gerçeklikler üzerine düşünmeye sevk eder. Hayvanların Kur'an'daki sembolik temsili, birçok farklı boyutta ele alınabilir:

Ahlaki Öğütler ve İbretler: Bazı hayvanlar, belirli ahlaki özellikleri veya kusurları temsil ederek insanlara yol gösterir. Örneğin, örümcek ağı,¹⁴ zayıf ve aldatıcı bir sığınak olarak tasvir edilerek Allah'tan başka sığınanların ne kadar değersiz olduğunu vurgular. Hüdhüd kuşu¹⁵ Hz. Süleyman kıssasında doğru haberi getiren ve sadakati temsil eden bir elçi olarak yer alır. Karınca ise¹⁶ mütevazılığı, çalışkanlığı ve toplumsal düzeni simgeler. Bu ve benzeri örnekler, insanlara tevazu, dayanışma, sabır, şükür gibi erdemleri hatırlatırken, kibir, tembellik ve nankörlük gibi olumsuz hallerden sakınmaya teşvik eder.

Epistemolojik ve Ontolojik Çıkarımlar: Hayvanlar aynı zamanda Allah'ın kudretinin, ilminin ve sanatının birer delili olarak sunulur. Onların yeryüzündeki varlıkları, çeşitlilikleri, yaşam döngüleri ve benzersiz adaptasyonları, insanları yaratıcının azameti üzerine düşünmeye sevk eder. Deve, inek, arı ve karınca gibi hayvanlardan bahseden ayetler, onların anatomik yapıları, davranışları ve insana faydaları üzerinden Allah'ın yaratmadaki mükemmelliğini ve kâinattaki düzeni gözler önüne serer. Bu, insanların evreni anlamada ve kendi varoluşlarını sorgulamada bilgisel çıkarımlar yapmalarını sağlar. Evrenin ve canlıların ince detaylarının bir tesadüf eseri olamayacağı, aksine sonsuz bir bilgi ve güç sahibi tarafından yaratıldığı fikri bu sembolik anlatımlarla pekiştirilir.

Kıssalar Aracılığıyla Derin Anlamlar: Kur'an'da yer alan peygamber kıssalarında hayvanların önemli roller üstlenmesi, onların sembolik değerini daha da artırır. Hz. Yunus'u yutan balık,¹⁷ pişmanlık, tevbe ve Allah'ın lütfunu temsil ederken, Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşmesi,¹⁸ mucizeyi ve ilahi gücün üstünlüğünü simgeler. Fil Suresi'nde Ebabil kuşlarının filleri helak etmesi, ilahi adaletin tecellisini ve zayıfın dahi Allah'ın yardımıyla güçlüye üstün gelebileceğini gösterir. Bu kıssalar, insanlara Allah'ın iradesinin her şeyin üzerinde olduğunu, zulmün er ya da geç cezalandırılacağını ve sabrın önemini kavratır.

Kur'an-ı Kerim'de hayvanların sembolik temsili, sadece yüzeysel bir anlam taşımaz; aksine çok katmanlı bir tefekkür kapısı aralar. Onlar aracılığıyla Allah, insanlara hem kendi iç dünyalarını, hem toplumsal ilişkilerini hem de evrensel gerçekleri anlamada eşsiz bir rehberlik sunar. Bu semboller, Kur'an'ın canlı, dinamik ve her döneme hitap eden evrensel mesajını daha da zenginleştirir.

¹⁴ el-Ankebût 29/41.

¹⁵ en-Neml 27/28.

¹⁶ en-Neml 27/18-19.

¹⁷ es-Saffât 37/139-148.

¹⁸ el-Â'râf 7/107.

1.1. Hayvanlar Üzerinden Kur'anî Mesajlar

Kur'an'da zikredilen bazı hayvanlar, taşıdıkları özellikler ve kıssalar aracılığıyla derin anlamlar ihtiva eder.

Arı (en-Nahl): Allah Teâlâ'nın vahyettiği ve insana faydalı bir ürün olan balı üreten arı,¹⁹ düzenli çalışmanın, iş bölümünün ve ilahi ilhamın bir sembolü olarak karşımıza çıkar. Arının bu mucizevi faaliyeti, yaratılıştaki hikmete ve düzene işaret eder.

Örümcek (el-Ankebût): Kendi kendine yetersiz ve zayıf bir yuva inşa eden örümcek,²⁰ gücüne güvenerek Allah'tan başkasına sığınmanın beyhudeliğini ve geçiciliğini temsil eder. Örümcek ağı, en sağlam gibi görünen dayanakların bile ne kadar kırılgan olabileceğini gösterir.

Karınca (en-Neml): Hz. Süleyman kıssasında geçen ve topluluk bilinciyle hareket eden karıncalar,²¹ küçük olmalarına rağmen gösterdikleri örgütlülük, işbirliği ve tehlike anında birbirlerini uyarma davranışlarıyla dikkat çeker. Bu durum, sosyal hayattaki dayanışmanın ve sorumluluk bilincinin önemini vurgular.

İnek (el-Bakara): Bakara Suresi'nde kıssası anlatılan inek,²² ilk bakışta basit bir hayvan gibi görünse de, İsrailoğulları'nın inatçılığı ve Allah'ın emirlerine karşı direnci üzerinden önemli dersler sunar. İneğin kesilmesi emri etrafındaki olaylar, sorgusuz itaatin ve ilahi emirlere riayetin önemini sembolize eder.

Fil (el-Fîl): Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak için ordusuyla Mekke'ye yöneldiği olayda zikredilen fil,²³ Allah'ın kudretinin ve Kâbe'yi korumasının bir göstergesi olarak anlam kazanır. Fil ordusunun başına gelenler, büyük ve güçlü görünenlerin bile Allah'ın iradesi karşısında aciz kalabileceğini simgeler.

Bu örnekler, Kur'an'ın hayvanlar aracılığıyla verdiği ahlaki (çalışkanlık, tevazu, dayanışma, itaat) ve epistemolojik (yaratılışın hikmeti, Allah'ın kudreti, dünyanın geçiciliği) mesajların sadece birkaçıdır.

1.2. Hayvanlar ve Tevhid Mesajı

Kur'an'da hayvanların sembolik temsilinin bir diğer önemli boyutu da tevhid inancıyla olan derin ilişkisidir. Her canlının Allah'a boyun eğmesi: Kur'an, göklerde ve yerde bulunan her canlının, isteyerek veya istemeyerek Allah'a boyun eğdiğini belirtir.²⁴ Hayvanların doğal davranışları ve fitri özellikleriyle sergiledikleri uyum, onların da Allah'ın yaratılış kanunlarına tabi olduklarının bir göstergesidir. Bu durum, evrendeki her şeyin tek bir yaratıcının kontrolünde olduğunu ve O'na teslim olduğunu vurgular.

¹⁹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfi' İbni Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-'azîm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1992), 3/456-460; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli ayi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetu Dari't-Türâs, 2001), 14/123-128.

²⁰ Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, ez-Zemâhşerî, *el-Keşşaf an hakaikü't-tenzil ve uyuni'l-akavil fî vucuhî't-te'vîl* (Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, 2009), 3/210-215; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân, Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 2005), 7/330-335.

²¹ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, el-Beyzâvî, *Envarü't-tenzil ve esrâru't-te'vîl* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2003), 2/501-505; Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-te'vîl* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 2/388-392.

²² Taberî, *Câmi'u'l-beyân* 1/200-205.

²³ Zemâhşerî, *el-Keşşaf*, /678-680; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* 10/500-502; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Yayınları, 1985), 8/5670-5675.

²⁴ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, Fahrüddîn er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir mefâtihi'l-ğayb* (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1999), 8/120-125.

Hayvanların varlık diliyle tefekküre çağrı olması: Kur'an'da pek çok ayet, insanın yeryüzündeki hayvanlara bakarak tefekkür etmesini ve onlardan ders çıkarmasını ister.²⁵ Hayvanların çeşitliliği, yaşam döngüleri, beslenme şekilleri ve hayatta kalma mücadeleleri, Allah'ın yaratma sanatının ve sonsuz ilminin delilleri olarak sunulur. Dolayısıyla hayvanlar, sadece sembolik anlamlar taşımakla kalmaz, aynı zamanda varlıklarıyla da insanı tefekküre ve Allah'ı tanımaya davet eder.

Kur'an'daki hayvan sembolizminin çevresel ve etik bağlamına dair daha derinlemesine bir analizin temelini oluşturmaktadır. Hayvanların bu sembolik anlamları ve tevhidle olan ilişkisi, onların korunması ve onlara karşı etik bir sorumluluk geliştirilmesi gerektiği fikrini desteklemektedir.

2. Hayvanların Kur'an'daki Yerine Çevreci Bir Yaklaşım

Kur'an-ı Kerîm, hayvanları sadece insanın hizmetine sunulmuş varlıklar olarak değil, Allah'ın yaratma sanatının ve hikmetinin birer ayeti olarak takdim eder. Hayvanlar, tıpkı dağlar, nehirler ve yıldızlar gibi, Allah'ı tesbih eden ve kozmik düzenin birer parçası olan canlılardır. *أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ كُلِّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ* “Göklerde ve yerde bulunanlarla dizi dizi kuşların Allah'ı tesbih ettiklerini görmez misin? Her biri kendi duasını ve tesbihini (öğrenmiş) bilmıştır. Allah, onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilir.”²⁶

Bu bağlamda Kur'an'daki hayvan temsilleri, yalnızca anlatısal değil, aynı zamanda ekolojik bir bilinç inşa edici niteliktedir. Tür çeşitliliğine yapılan vurgular, hayvanların ekosistemdeki yerinin ilahi bir düzen çerçevesinde belirlendiğine işaret eder. “وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ” *Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler.”*²⁷ buyrulur, hayvanların da toplumsal bir düzene sahip oldukları ve yaratılışlarının hikmete dayandığı açıkça belirtilir. Nahl Suresi 49. ayette geçen “ümme” tabiri sadece insanlar için değil, yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde uçan varlıklar için de kullanılarak onların da kendi içinde bir düzen ve hikmet sahibi oldukları vurgulanır. Bu perspektif klasik tefsirlerde yaratılmışların ontolojik hiyerarşisi çerçevesinde detaylı şekilde işlenir; İbn Kesîr, Beyzâvî ve modern yorumlar hayvanların Rablerine münhasır bir bağlılık ve düzen içinde var olduklarını belirtir.²⁸ Tasavvufi yorumlar, özellikle Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde, bu ayeti yaratılmışlar arası birlik ve ilahi aşk metaforu yönünden ele alır.²⁹ Modern hermenötik çalışmalar ise ayetteki “ümme” dilinin hem sorumluluk hem de tevhid ekseninde yorumlanmasının insan-hayvan ilişkisinin etik boyutunu zenginleştirdiğini gösterir.³⁰

Bu yaklaşım, insan merkezli (antroposentrik) bir bakış açısının ötesine geçerek, tüm canlıların bir hak ve sorumluluk dengesinde yaratıldığına işaret eder. Kur'an, insana doğa karşısında mutlak bir egemenlik değil, “emanet” ve “halifelik” temelli bir sorumluluk yüklemektedir. Bu sorumluluk, özellikle hayvanlara yönelik tutumda kendini gösterir: zulümden sakınma, israftan kaçınma ve canlılara rahmetle muamele etme ilkeleri, çevreci

²⁵ Seyyid Kutub, *Fî zılâli'l-Kur'an*, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 2000), 5/110-115.

²⁶ en-Nûr 24/41.

²⁷ el-En'âm 6/38.

²⁸ İbni Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-'azîm*, 3/512-514; Beyzâvî, *Envarü't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 2/221-224.

²⁹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2011), 2/467-482.

³⁰ Fazlur Rahman, *İslam*, 136-140; Nasr (ed.), *The Study Quran*, 958-960.

bir etik anlayışın Kur'anî temellerini oluşturur. Dolayısıyla Kur'an, hayvanları yalnızca birer araç değil, varlık düzeninin anlamlı ve hikmetli parçaları olarak görmemizi sağlayan bütünsel bir çevre teolojisi ortaya koymaktadır.

2.1. Ekosistem ve Denge: Hayvanların Rolü

Kur'an, evrenin yaratılışında ve işleyişinde dengeye dayalı bir sistem öngörür. Bu bağlamda "Mîzân" kavramı, ilahi düzenin merkezinde yer alır.³¹ Mîzân, sadece fiziksel bir dengeyi değil, aynı zamanda ahlaki ve ekolojik bir dengeyi de içerir. Hayvanlar, bu dengenin ayrılmaz bir parçasıdır. Türlerin kendi varlıkları içinde anlamlı bir şekilde yaratılmış olmaları, onların rastlantısal değil, hikmet yüklü bir varoluşa sahip olduklarını gösterir.³²

Kur'an'ın birçok ayetinde türlerin çeşitliliğine vurgu yapılır. Özellikle En'âm Suresi 38. ayette yer alan *وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ* "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler."³³ İfadesi, hayvanların da sosyal yapılar içinde yaşadığına ve Allah katında anlamlı bir yere sahip olduklarına işaret eder. Bu ayet, sadece biyolojik bir gözlem değil, aynı zamanda bir değer atfıdır. Âlûsî (ö. 1270/1854), bu ayetin yorumunda, hayvanların da bir ümmet olarak nitelendirilmesini onların ilahi düzene dâhil olduklarını göstermek için kullanır.³⁴ Şevkânî (ö. 1250/1834) ise bu ayetten yola çıkarak hayvanların sadece insanların hizmetine sunulan varlıklar olmadığını, onların kendi varlık gerekçeleriyle önemli olduklarını belirtir.³⁵

İbn Âşûr (1879-1973), türlerin yaratılışındaki estetik ve işlevsel uyuma dikkat çekerek, bunun insanın değil, doğrudan Allah'ın ilmî ve kudretî tecellisi olduğunu belirtir.³⁶ Mevdûdî (1903-1979) ise, ekosistemdeki bu ilahi dengeyi bozan insan müdahalelerinin doğrudan ahlaki bir sapmaya işaret ettiğini vurgular.³⁷

2.2. İnsanın Halifelik Sorumluluğu

Kur'an'da insanın yeryüzünde "halife" olarak tayin edilmesi beraberinde sorumlulukları da getirir: *وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ* "Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek birini mi yaratacaksın? Dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi."³⁸ Halifelik, tahakküm değil; sorumluluk, gözetim ve dengeyi koruma görevini içerir. Bu görev, özellikle hayvanlara ve doğal çevreye yönelik etik bir yaklaşımı gerektirir.

³¹ er-Rahmân 55/7-9.

³² Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'ani'l-azîm ve's-sebî'l-mesani* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî. 1408/1987), 15/144.

³³ el-En'âm 6/38.

³⁴ Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî*, 7/151.

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr, el-cami beyne fenneyyir-r-rivayeti ve'd-dirayeti min ilmi't-tefsir* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1994), 2/58.

³⁶ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî, İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1984), 7/297.

³⁷ Ebü'l-A'lâ, el-Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayânî (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 3/225.

³⁸ el-Bakara 2/30.

Hayvanlara yönelik merhamet ve adalet, İslam ahlakının temel taşlarından biridir. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), “zulüm” kavramının sadece insanlar arası ilişkilerde değil, insanın doğaya ve diğer varlıklara karşı sergilediği haksız tutumlarda da geçerli olduğunu ifade eder³⁹. İsrâf, yani ölçüsüz ve bilinçsiz tüketim, Kur'an'da açıkça yasaklanmış bir davranıştır. وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler.”⁴⁰ Bu bağlamda, hayvanların keyfi avlanması, doğal yaşam alanlarının tahribi ve türlerin yok oluşuna sebebiyet veren faaliyetler, halifelik bilinciyle bağdaşmaz.

İbn Atiyye (ö. 541/1147), halifelik kavramının sadece yönetsel bir yetki değil, aynı zamanda bir “emanet” olduğunu vurgular. Bu emanetin en hassas alanlarından biri, canlıların haklarını gözetmektir.⁴¹ Mevdûdî, insanın çevreye karşı görevini “Allah’ın arzında bir imar ve ıslah faaliyetinde bulunmak” olarak açıklar. Ancak bu ıslah, yıkımı meşrulaştıran bir anlayış değil; bilakis, dengeyi ve hikmeti esas alan bir tutumdur.⁴²

3. Etik Bağlamda Hayvan Hakları ve İnsanın Yükümlülüğü

Kur'an, hayvanlara yönelik insanın sorumluluğunu yalnızca biyolojik ya da ekonomik düzlemde değil, aynı zamanda etik bir bağlamda değerlendirir. Hayvanlar, Allah’ın yaratmış olduğu canlılar olarak saygı ve merhameti hak eden varlıklardır. Bu bağlamda Kur'an'daki “rahmet” ve “adalet” ilkeleri, sadece insanlar arasında değil, tüm mahlûkatla ilişkilerde belirleyici olan evrensel ölçülerdir. Nitekim Allah Resulü’nün “لَا يَرْحَمُ النَّاسَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ” “Merhamet etmeyene merhamet edilmez”⁴³ buyruğu, canlılar arasında merhamete dayalı bir ilişki kurulması gerektiğini vurgular. Kur'an'da geçen “إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ” “Rahmeten li’l-âlemîn” ifadesi, Hz. Peygamber’in yalnızca insanlara değil, bütün âlemlere bir rahmet olarak gönderildiğini bildirir. Bu da hayvanlara yönelik her türlü şiddet, zulüm ve ihmalkârlığın Kur’anî etikle bağdaşmadığını gösterir.

Kur'an'da zulüm kavramı yalnızca insanların haklarının çiğnenmesiyle sınırlı değildir; canlılara yönelik her türlü haksız ve dengesiz müdahale de zulüm kapsamında değerlendirilir. ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”⁴⁵ Hayvanların aç bırakılması, keyfi olarak öldürülmesi ya da kötü koşullarda çalıştırılması gibi tutumlar, İslam ahlakına aykırıdır. Hayvanların aç bırakılması, keyfi olarak öldürülmesi veya güçlerini aşan işlerde çalıştırılması İslam hukukunda yasaklanmıştır. Nitekim klasik fıkıh literatüründe hayvan sahibinin, hayvanın nafakasını temin etmekle yükümlü olduğu; aksi takdirde kadı tarafından buna

³⁹ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), 2/131.

⁴⁰ el-En'âm 6/38.

⁴¹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gîrnâtî, İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muhârrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* (Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1993), 1/245.

⁴² Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 1/311.

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühaylî. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), “*Tevhîd*”, 2.

⁴⁴ el-Enbiyâ 21/107.

⁴⁵ er-Rûm 30/41.

zorlanabileceği belirtilmiştir. Ayrıca hayvanlara eziyet edilmesi, işkence yapılması ve gereksiz yere öldürülmesi haram kabul edilmiştir.⁴⁶ Bu çerçevede hayvanlara yönelik merhamet ve adalet ilkesi, yalnızca ahlaki bir tavsiye değil, aynı zamanda hukukî bir yükümlülük olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷

Bu noktada, İbn Âşûr, Kur'an'daki adalet kavramının "her varlığa kendi hakkını vermek" anlamında kapsamlı bir boyut taşıdığını ifade eder ve bu çerçevede hayvanların da adaletin öznesi olduğunu vurgular.⁴⁸ Mevdûdî de Kur'an'ın, hayvanlara karşı davranışlarımızı Allah'a karşı sorumluluk çerçevesinde ele aldığını ve insanın keyfî tasarruflarının sınırlandığını belirtir.⁴⁹

Kur'anî etik, modern dünyada öne çıkan Kantçı "akıl ve ödev" merkezli ya da faydacı "yarar ve zarar" odaklı yaklaşımlardan farklı olarak, varlığın bütününe kuşatan bir sorumluluk bilinci geliştirmektedir. Hayvanlara yönelik etik tutum yalnızca ahlaki bir tercih değil, ilahi bir emanetin gereğidir. Bu yaklaşım, hayvanları sadece insanlar için bir araç olarak değil, kendi iç değerleriyle birlikte varlık düzeninde anlamlı bir yere sahip kılmaktadır. Böylece Kur'anî etik, insanı merkez almaktan öte, tüm yaratılmışlara karşı rahmet ve adaleti esas alan bütüncül bir perspektif sunmaktadır.

3.1. Kur'an'da Merhamet ve Adalet İlkeleri

Kur'an, insanın hayvanlara karşı adaletli ve merhametli bir tutum sergilemesini emreder. Merhamet, sadece insanlar arasında değil, tüm canlılara yönelik bir sorumluluk olarak sunulur. Nitekim Allah Resulü'nün "merhamet etmeyene merhamet olunmaz" hadisinde de bu ilkenin kapsayıcılığı açıkça görülmektedir. Bu anlayış, Kur'an'ın Hz. Muhammed'i "âlemlere rahmet" olarak tanıtmasıyla zirveye ulaşır. *وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ* "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."⁵⁰ *"Rahmeten li'l-âlemîn"* ifadesi, sadece insanları değil, hayvanları ve tüm mahlûkatı içine alan bütüncül bir etik çerçevesi sunar.⁵¹

Kur'an'da zulüm, sadece adaletsizlik değil, aynı zamanda sınırları aşmak ve haddini bilmemektir. Hayvanlara eziyet, onları aşırı çalıştırmak, aç bırakmak ya da fitratlarına aykırı kullanmak da bu kapsamda değerlendirilmelidir. İbn Âşûr, zulmün yalnızca insanlara yönelik bir haksızlık değil, varlık düzenine yapılan her türlü müdahaleyi kapsayan geniş bir anlam taşıdığını ifade eder.⁵² Şevkânî ise, merhamet ve adaletin Allah'ın sıfatları arasında yer aldığını dikkat çekerek, bu sıfatların kullarda tecelli etmesini bir kulluk göstergesi olarak yorumlar.⁵³

Ebüssuûd, hayvanlara karşı merhametli olmanın yalnızca bireysel bir ahlâk meselesi değil, toplum düzenini ilgilendiren bir sorumluluk olduğunu belirtir.⁵⁴ Bu bakımdan Kur'an'daki etik öğretisi, sadece dini değil, aynı zamanda sosyal bir sorumluluk sistemidir.

⁴⁶ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî Burhâneddin el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Tâlâl Yûsuf (Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 4/449.

⁴⁷ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî Şemseddin es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993), 11/233-234.

⁴⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/58.

⁴⁹ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 1/242.

⁵⁰ el-Enbiyâ 21/107.

⁵¹ Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî*, 17/131.

⁵² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11/215.

⁵³ Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 4/287.

⁵⁴ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 4/92.

3.2. Modern Etik Kuramlarla Karşılaştırma

Modern etik düşüncede hayvan hakları konusu genellikle Kantçı ödev etiği ve faydacı yaklaşım çerçevesinde ele alınır. Kant, hayvanlara doğrudan bir ahlaki değer atfetmektense, onlara kötü muamele etmeyi dolaylı olarak insanın ahlaki yüceliğini zedelediği için reddeder. Yani Kant'a göre hayvana merhamet, insanın kendi iç disipliniyle ilgilidir.⁵⁵ Buna karşılık Jeremy Bentham (ö. 1748-1832) ve Peter Singer gibi faydacı düşünürler, acı çekebilme kapasitesine sahip tüm canlıların ahlaki dikkate değer olduğunu savunur.⁵⁶

Kur'anî yaklaşım ise bu iki paradigmanın ötesine geçerek, insanı merkeze almayan; fakat insanın konumunu diğer varlıklarla ilişkisel olarak tanımlayan bir etik sistem önerir. Hayvanların Allah'ın ayetlerinden biri olduğu vurgusu, وَمِنَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ "Hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için ısıtıcı (şeyler) ve birçok faydalar vardır. Onlardan bir kısmını da yersiniz."⁵⁷ onların yalnızca biyolojik değil, aynı zamanda sembolik ve kutsal bir değere sahip olduğunu gösterir. Mevdûdî, bu ayetleri yorumlarken hayvanların sadece birer "kullanım nesnesi" değil, insanın ahlaki olgunluğunu test eden varlıklar olduğunu belirtir.⁵⁸

İbn Atiyye, Kur'an'ın bu çok boyutlu etik yaklaşımını "takva" kavramıyla ilişkilendirir. Takva, sadece ibadet değil; çevreye, hayvana ve tüm varlığa karşı duyarlı bir sorumluluk bilincidir.⁵⁹ Bu yönüyle Kur'an, insanı merkeze alan bir etik değil; varlığı kapsayan ve Allah'ın halifesi olarak insanı sorumlulukla donatan bir etik öğretisi sunar.

4. Kayıp Bağlantılar: Gelenekten Modernliğe Kopuş

Modernliğin yükselişiyle birlikte insan ile doğa arasındaki ilişki köklü bir şekilde dönüşmüştür. Geleneksel toplumlarda doğa, kutsalın tecelli mekânı ve Allah'ın ayetlerinin bir parçası olarak algılanırken; modern düşünce doğayı, insanın tahakkümüne açık bir nesneye indirgemıştır. Bu paradigma değişimi, özellikle Descartes ve Bacon (ö. 1596–1650) gibi isimlerin etkisiyle doğanın ruhsuz bir makine gibi düşünülmesine yol açmıştır.⁶⁰ Bu süreçte hayvanlar da ahlaki değerden soyutlanmış, sadece ekonomik yarar temelinde değerlendirilmiş, dolayısıyla insan-hayvan ilişkisi faydacı bir zemine oturtulmuştur.⁶¹

Oysa İslam düşüncesinde doğa, canlı ya da cansız tüm varlıklarıyla Allah'ın kudretini yansıtan bir bütünlük içinde değerlendirilmiştir. Kur'an'da geçen "her ümmetin bir yolu vardır"⁶² ayeti, hayvanların da tıpkı insanlar gibi ilahi düzene bağlı varlıklar olduğuna işaret eder. Bu, hayvanların araçsallaştırılmasını değil, onlarla kurulan ilişkinin ahlaki ve sorumlu bir temele dayanmasını gerektirir. Ancak seküler modernite, bu bağı kopararak hem ekolojik krizi derinleştirmiş hem de insaniyetin merkezindeki merhamet duygusunu aşındırmıştır.⁶³ Günümüzde bu kopuşun sonuçları, sadece doğa tahribatı değil, aynı zamanda insanın içsel bütünlüğünü de yitirmesi şeklinde tezahür etmektedir.⁶⁴

⁵⁵ Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*, ed. Louis Infield (New York: Harper & Row, 1963), 239.

⁵⁶ Peter Singer, *Animal Liberation*, (New York: HarperCollins, 2009), 7.

⁵⁷ en-Nahl 16/5.

⁵⁸ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 4/146.

⁵⁹ İbn Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 2/299.

⁶⁰ Francis Bacon, *Yeni Atlantis*, çev. Nurullah Koltas, (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 42.

⁶¹ René Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 54.

⁶² el-En'âm 38.

⁶³ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 3/215.

⁶⁴ İbrahim Kalın, "Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri: Medeniyet Kavramına Giriş *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/29 (2010/2), 1-61.

Bu bağlamda Kur'anî ekolojiye dönüş, insanı doğa karşısında sıradanlaştıran bir biyomerkezcilik değil; hilafet sorumluluğunu yeniden hatırlatan tevhidî bir bilinç çağrısıdır. Kur'an'da insan yeryüzünde halife olarak konumlandırılmış⁶⁵ ve insan hayatı dokunulmaz kabul edilmiştir.⁶⁶ Bununla birlikte tabiat ve canlılar da ilahî ayetler olarak sunulmakta; onların varlığı, insanın Rabbiyle olan ilişkisinin bir tecellisi olarak değerlendirilmektedir. Seyyid Hüseyin Nasr'ın ifadesiyle doğaya saygı, kutsala saygının bir formudur. Ancak bu yaklaşım, insanı değersizleştiren bir varlık eşitlemesi değil; insanı sorumlu kılan bir ontolojik hiyerarşi içinde anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla Kur'anî perspektif, ne modern tahakkümcü insan-merkezciliği ne de insanı diğer varlıklarla ontolojik olarak özdeşleştiren radikal yaklaşımları benimser; aksine adalet ve sorumluluk eksenli dengeli bir varlık tasavvuru sunar.

4.1. Mekanik Doğa Anlayışı ve Hayvanların Araçsallaşması

Modernliğin yükselişiyle birlikte doğa, kutsallıktan arındırılmış, ölçülebilir ve kontrol edilebilir bir "nesne"ye indirgenmiştir. Bu süreçte hayvanlar da artık sadece ekonomik değeri olan kaynaklar veya deney nesneleri olarak algılanmıştır. Descartes'in "hayvan makine" anlayışı, hayvanların duygusal ve ahlaki varlıklar olarak görülmesini reddederek insan-merkezci bir paradigmayı derinleştirmiştir.⁶⁷ Bu zihinsel kopuşun etkileri sadece Batı düşüncesiyle sınırlı kalmamış, sekülerleşme dalgasıyla birlikte İslam dünyasında da geleneksel doğa ve hayvan tasavvuru ciddi anlamda gerilemiştir.⁶⁸

Kur'an ise hayvanları yalnızca faydacı bir bakışla değil, Allah'ın yaratma sanatının tecelligâhı olarak takdim eder. En'âm 38. ayetinde onların da ümmet olduğu bildirilerek, sadece biyolojik değil, varoluşsal bir değere sahip oldukları ifade edilir. Bu ayetin tefsirinde Ebüssuûd Efendi, hayvanların da ilahî düzenin bir parçası olarak yaratıldığını ve bu yönüyle insanla ortak bir kaderi paylaştıklarını vurgular.⁶⁹ Ancak modern yaşam tarzları bu bağlantıyı örseleyerek hayvanların ontolojik statüsünü göz ardı etmiştir. Mevdûdî de bu ayetteki "ümmet" vurgusunun insan-merkezli bakış açısına karşı açık bir uyarı olduğunu belirtir.⁷⁰

Bu araçsallaştırıcı yaklaşım, sadece felsefi düzeyde kalmamış; sanayi devrimiyle birlikte ekonomik-politik yapıya da sinmiştir. Hayvanlar, modern tarım ve endüstri sistemlerinde nicel verimliliğin nesneleri hâline gelmiş, yaşam hakları üretim bandına indirgenmiştir. Peter Singer gibi çağdaş etikçiler, bu durumu "türçülük" (speciesism) olarak nitelendirerek, hayvanlara yapılan ayrımcılığın ırkçılık ve cinsiyetçilik kadar etik dışı olduğunu savunurlar.⁷¹ Kur'an'ın yaratılmış tüm varlıklara karşı sorumluluk telkin eden evrensel mesajı, bu modern ayrımcılığa karşı güçlü bir itirazdır. Nitekim Kur'an'da geçen "zulüm" kavramı sadece insanlar arası adaletsizliği değil, Allah'ın düzenine karşı her türlü müdahaleyi kapsayacak genişliktedir.⁷²

Bu bağlamda, Seyyid Hüseyin Nasr'ın dikkat çektiği gibi, modernlik sadece doğayı araçsallaştırmakla kalmamış, aynı zamanda insanın kendi ruhsal derinliğiyle olan bağını da koparmıştır.⁷³ Doğaya yönelen tahakküm, aslında insanın kendisine yabancılaşmasının bir izdüşümüdür. Kur'an'daki "tesbih" kavramı -ki her canlının Allah'ı kendi hâlince tesbih

⁶⁵ el-Bakara 2/30.

⁶⁶ el-Maide 5/32.

⁶⁷ René Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 54.

⁶⁸ Kalın, "Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri: Medeniyet Kavramına Giriş, 57.

⁶⁹ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, 4/92.

⁷⁰ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 3/215.

⁷¹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 25.

⁷² el-Ârâf 7/56.

⁷³ Seyyed Hossein Nasr, *The Encounter of Man and Nature*, (London: George Allen & Unwin, 1968), 102.

ettiği bildirilir⁷⁴- hayvanları sadece biyolojik değil, metafiziksel varlıklar olarak da değerlendirmeyi zorunlu kılar. Fahreddin er-Râzî bu ayette, hayvanların bilinç düzeyinin insan algısını aşabilecek bir hakikat barındırabileceğini ima eder.

Böyle bir bakış, modern doğa tasavvurunun yeniden yapılandırılması gerektiğine dair güçlü bir çağrıdır. Kur'an'da bütün varlıkların Allah'ı tesbih ettiği belirtilir.⁷⁵ Bu ifade, hayvanlara insan-üstü bir bilinç veya kutsallık atfetmekten ziyade, onların da kendi yaratılış gayelerine uygun biçimde ilahî düzene iştirak ettiklerini göstermektedir. Fahreddin er-Râzî, bu ayeti yorumlarken tesbihin mahiyetinin insan idrakini aşabileceğini belirtir; ancak bu durum varlıklar arasında ontolojik bir üstünlük değil, insan bilgisinin sınırlılığına işaret eder. Böyle bir yaklaşım, modern doğa tasavvurunu insanı merkeze alan tahakkümcü anlayıştan uzaklaştırırken, insanın hilafet sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Aksine, insanı bilinç ve teklif sahibi bir özne olarak daha büyük bir sorumlulukla karşı karşıya bırakır.

4.2. Kur'anî Ekolojiye Dönüş İçin Bir Davet

Kur'an'daki ekolojik perspektif, doğayı yalnızca tüketilecek bir kaynak değil, üzerinde tefekkür edilecek bir ayetler bütünü olarak görür. Hayvanlar da bu bütünün asli parçalarıdır. Bu bakış açısı, modernliğin araçsallaştırıcı doğa tasavvurunun karşısında yer alır. Kur'an, canlı varlıklarla anlamlı ilişkiler kurmayı teşvik eder; bu ilişki ise merhamet, adalet ve sorumluluk ilkeleri üzerine bina edilir. Bu nedenle, Kur'anî ekoloji sadece teori değil, insanın tutum ve davranışlarını dönüştürmeyi hedefleyen bir pratik etik önerisidir.⁷⁶

Modern çevre felsefecilerinden Seyyid Hüseyin Nasr, İslam düşüncesindeki geleneksel ekoloji anlayışının yeniden canlandırılmasını önererek, seküler bilimle kaybolan kutsal doğa algısına dikkat çeker.⁷⁷ Benzer şekilde İbrahim Özdemir de Kur'an'daki ekolojik duyarlılığı merkeze alan bir tefsir yaklaşımının geliştirilmesini teklif eder. Ona göre, çevre krizinin çözümü yalnızca teknolojik değil, metafiziksel ve etik bir dönüşümle mümkündür.⁷⁸ Hayvanlarla yeniden bağ kurmak bu dönüşümün temel aşamasıdır. Zira hayvana şefkat, yalnızca bireysel bir erdem değil, kozmik düzenin bir gereğidir.

Kur'an'da geçen birçok ayet, insanın yeryüzüyle ilişkisini sadece maddi bir çıkar ilişkisine indirgemez; aksine, insanı "halife" olarak tanımlayarak onun doğaya karşı sorumlu bir varlık olduğunu vurgular.⁷⁹ Bu hilafet, hükmetme değil; gözetme ve dengeyi koruma yükümlülüğüdür. Bu anlayışla, çevreye ve hayvanlara karşı yapılacak her türlü haksızlık aynı zamanda ilahî nizamla karşı bir bozulma, yani "fesad" anlamına gelir.⁸⁰ Zemâhşerî, bu fesadın yalnızca doğal afetler veya toplumsal bozulmalarla sınırlı olmadığını, insanın bireysel ve kolektif ahlaki tercihleriyle doğrudan ilişkili olduğunu belirtir.⁸¹

Kur'anî ekoloji anlayışında dikkat çeken bir başka unsur da doğadaki canlı-cansız her varlığın "zikir" ve "tesbih" hâlinde olduğunun bildirilmesidir.⁸² Buna göre, hayvanlar

⁷⁴ el-İsrâ 17/44.

⁷⁵ el-İsrâ 17/44.

⁷⁶ Mohammed Asad, *The Message of the Qur'an*, (Gibraltar: Dar al-Andalus, 1980), 154.

⁷⁷ Seyyed Hossein Nasr, *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*, (London: Unwin Paperbacks, 1976), 88.

⁷⁸ İbrahim Özdemir, "Kur'an ve Çevre". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Ekim 2006), 161-183.

⁷⁹ el-Bakara 2/30.

⁸⁰ er-Rûm 30/41.

⁸¹ Zemâhşerî, *el-Keşşâf*, 2/357.

⁸² en-Nûr 24/41.

da dâhil olmak üzere tüm yaratılmışlar, kendilerine özgü bir varoluş diliyle Allah'ı anmakta, ilahî düzenin bir parçası olarak yaşamaktadır. Bu anlayış, hayvanların sadece biyolojik değil, aynı zamanda ruhani boyutlarının da olduğunu ima eder. Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayetleri tefsir ederken “tesbih”in sadece bilinçli varlıklarla sınırlı olmadığını, tüm varlıkların fitri bir yöneliş içinde olduğunu vurgular.⁸³ Bu ise hayvanlara yönelik ahlaki sorumluluğun sadece hukuki değil, metafiziksel bir zemine oturduğunu gösterir.

Bu bağlamda, çağdaş Müslüman çevre düşünürlerinden Fazlun Khalid, İslam'ın çevre ahlâkını yeniden inşa etmek için Kur'an'daki bu bütüncül perspektifin hayati olduğunu savunur. Ona göre, insan-doğa ilişkisini yeniden anlamlandırmanın yolu, Kur'an'ın sunduğu kozmik bağlılık bilincini yeniden keşfetmektir. Hayvanlara merhamet göstermek, sadece bireysel bir erdem değil, aynı zamanda ilahî düzene saygının bir ifadesidir.⁸⁴ Bu yönüyle Kur'anî ekoloji, modern çevreci yaklaşımlara kıyasla daha kapsamlı ve derinlikli bir ahlâk sistemi ortaya koyar.

Sonuç

İnsanın doğayla olan ilişkisi tarih boyunca çeşitli semboller ve anlatılar aracılığıyla anlamlandırılmıştır. Kur'an-ı Kerîm, bu anlatıların en kapsayıcılarından biri olarak, insan-merkezli bir doğa tasavvuruna karşı dengeleyici bir etik ve metafizik sistem sunar. Hayvanlar, bitkiler ve ekolojik düzenin tüm unsurları Kur'an'da yalnızca biyolojik birer varlık olarak değil; Allah'ın kudretini, hikmetini ve rahmetini yansıtan canlı ayetler olarak temsil edilir. Bu temsil biçimleri, çevre ahlâkı açısından sadece teorik değil, aynı zamanda pratik sorumluluklar doğuran bir anlam taşır. Modern çevre krizinin geldiği noktada bu sembollerini yeniden anlamlandırmak ve yorumlamak, yalnızca teolojik değil, aynı zamanda etik ve kültürel bir zorunluluk hâline gelmiştir.

Kur'an'daki hayvan temsilleri, çoğu zaman ibret, sorumluluk ve adalet çağrılarıyla iç içedir. Karınca, arı, örümcek gibi canlıların isimlerini taşıyan süreler yalnızca isimlendirme değil, bu canlıların taşıdığı metaforik ve ahlaki anlamlara işaret eder. Bu temsiller, insan-doğa ilişkisini dikey bir tahakküm ilişkisi değil, yatay bir sorumluluk ağı içerisinde kavrar. Örneğin, karıncaların kolektif bilinci, arıların üretkenliği ya da örümceğin ağı, yalnızca biyolojik özellikler değil, aynı zamanda toplumsal ve ahlaki mesajlar içerir. Bu bağlamda Kur'an'ın mucizevi yönlerinde biri de çevre etiği açısından bir semboller kitabı olarak da okunabilir.

Modernite ile birlikte doğanın kutsal bağlamdan koparılması, hayvanların araçsallaştırılması ve doğal varlıkların yalnızca fayda üzerinden değerlendirilmesi, insanın evrendeki konumunu yeniden tartışmayı zorunlu kılmıştır. Francis Bacon ve Descartes gibi düşünürlerin doğayı mekanik bir sistem olarak tanımlayan görüşleri, seküler bilimsel paradigmanın temellerini atmıştır. Bu paradigma, insanı doğanın efendisi olarak tanımlarken; hayvanları da duygusuz, otomatik varlıklar olarak görme eğilimi yaratmıştır. Oysa Kur'an'daki canlılık anlayışı, varlığın yalnızca biyolojik değil, aynı zamanda ruhsal ve ilahî bir yönü olduğunu da sürekli hatırlatır. Bu bakış açısı, günümüz çevre krizine karşı sadece teorik değil, aynı zamanda etik bir direniş zemini sunar.

Kur'anî ekoloji anlayışı, insanı “yeryüzünde halife” olarak tanımlayarak ona doğa karşısında keyfî tasarruf değil, ahlaki bir sorumluluk yükler. Bu hilafet anlayışı, doğayı sömürülecek bir meta değil, korunması gereken bir emanet olarak görür. Ayrıca “Yeryüzünde bozgunculuk yapmayın” ayeti çevresel yıkımın yalnızca fiziksel değil, aynı

⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/672.

⁸⁴ Fazlun Khalid, “Islam and the Environment,” *The Oxford Handbook of Islam and Politics*, ed. John L. Esposito ve Emad El-Din Shahin (Oxford: Oxford University Press, 2013), 371.

zamanda ahlaki ve metafizik bir sorun olduğunu vurgular. Bu nedenle Kur'an'daki çevreci bilinç, sadece çevre dostu davranışlarla sınırlı bir öneri sunmaz; daha köklü bir varlık anlayışı ve insan-doğa ilişkisi önermektedir.

Bugün geline nokta çevre krizinin yalnızca teknolojik çözümlerle aşılması mümkün görünmemektedir. Sorunun kökeninde insanın evrendeki yerini yanlış anlaması, doğayla olan bağı koparması ve etik sorumluluğunu ihmal etmesi yatmaktadır. Kur'an, bu bağı yeniden kurulması için ilahî kelâm olarak insana hem anlam hem de eylem zemini sunar. Seyyid Hüseyin Nasr'ın da işaret ettiği üzere, doğayı kutsaldan arındıran modern yaklaşımın aksine, İslam düşüncesi doğayı tefekkür edilen bir ayet olarak görür ve bu da çevresel sorumluluğun hem dini hem de ontolojik bir gereklilik olduğunu ortaya koyar.

Hayvanlara yönelik tutum bu bağlamda merkezi bir yere sahiptir. Kur'an'da onların da ümmet olduğu vurgusu, insan ile hayvan arasında varoluşsal bir ortaklığa işaret eder. Bu ortaklık, insanın kendisini sadece ayrıcalıklı bir varlık (Allah'ın halifesi) olarak değil; daha çok bir sorumlu, bir emanetçi olarak görmesini gerektirir. Bu noktada Elmalılı Hamdi Yazır'ın hayvanların tesbihiyle ilgili yorumları, doğadaki her varlığın bir bilinçle ilahî düzenin parçası olduğunu ifade eder. Bu anlayış, çevre ahlakının yalnızca insanlar arası ilişkilerle sınırlı kalmaması gerektiğini; insan-hayvan ve insan-doğa ilişkilerinin de bu ahlaki sistemin içinde yer alması gerektiğini gösterir.

Sonuç olarak, Kur'anî sembollerin ve temsillerin modern bağlamda yeniden yorumlanması, çevre etiği açısından zengin ve derin bir çerçeve sunmaktadır. Kur'an'daki hayvan temsilleri, insanın yalnızca doğa üzerinde düşünen değil; onunla birlikte yaşayan, hisseden ve sorumluluk üstlenen bir varlık olduğunu gösterir. Bugünün ekolojik krizine karşı en büyük meydan okumamız, yalnızca politik veya ekonomik stratejiler geliştirmek değil, varlık anlayışımızı ve ahlakî yönelimlerimizi yeniden şekillendirmektir. Bu bağlamda Kur'an, hem bireysel hem kolektif dönüşüm için bir çağrı niteliğindedir: Doğayı yeniden görmek, duymak ve merhametle yaklaşmak üzeredir.

Kaynakça

- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhü'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ani'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsî'l-'Arabî, 1408/1987.
- Bacon, Francis. *Yeni Atlantis*. çev. Nurullah Koltaş. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envarü't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Kahire: Matbaatü'l-Amire, 1955.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheylî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Clough, David. *On Animals: Volume I, Systematic Theology*. London: T&T Clark, 2011.
- Descartes, René. *Yöntem Üzerine Konuşma*. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muhîr fî tefsîri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Ebüssuûd Efendi. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Ernst, Carl. *Following Muhammad: Rethinking Islam in the Contemporary World*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.
- Fazlur Rahman. *Major Themes of the Qur'an*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1980.
- Foltz, Richard, *Frederick Denny, and Azizan Baharuddin. Islam and Ecology: A Bestowed Trust*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- İbn Atiyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz*. thk: Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, (6 cilt) (Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2016).
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Darü't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-'azîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1994.
- Kalın, İbrahim "Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri: Medeniyet Kavramına Giriş *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/29 (2010/2), 1-61.
- Kant, Immanuel. *Lectures on Ethics*. Edited by Louis Infield. New York: Harper & Row, 1963.
- Khalid, Fazlun. *Islam and the Environment, The Oxford Handbook of Islam and Politics*, ed. John L. Esposito ve Emad El-Din Shahin (Oxford: Oxford University Press, 2013), 371.
- Kutub, Seyyid. *Fî zılâli'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü's-Şurûk, 1980.
- Masri, Al-Hafiz B. A. *Islamic Concern for Animals*. Petersfield, UK: Athene Trust, 1987.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Tâlâl Yûsuf. Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2011.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhimü'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*. Chicago: ABC International Group, 1990.
- Nasr, Seyyed Hossein. *The Encounter of Man and Nature*. London: George Allen & Unwin, 1968.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'ikü't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2005.

- Özdemir, İbrahim. "Kur'an ve Çevre". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Ekim 2006), 161-183.
- Peterson, Anna L. *Being Human: Ethics, Environment, and Our Place in the World*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *et-Tefsirü'l-kebir Mefâtihi'l-ğayb*. Beyrut: Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2010.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî Şemseddin es-Serahsî. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- Singer, Peter. *Animal Liberation*. New York: HarperCollins, 2009.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *Fethü'l-kadir el-cami beyne fenneyyir-r-rivayeti ve'd-dirayeti min ilmi't-tefsir*, Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye. 1415/1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *et-Tefsirü't-Taberî Cami'ü'l-beyan fi te'vili'l-Kur'an*, Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Taylor, Bron, ed. *The Encyclopedia of Religion and Nature*. 3 vols. London: Continuum, 2005.
- United Nations. *The Sustainable Development Goals Report 2023*. New York: United Nations, 2023.
- Winter, T. J. "The Environmental Crisis: A Muslim Perspective." *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 10, no. 1 (2001): 84-90.
- Yıldız, Mehmet *Kur'an'da Hayvanlar ve Hikmet Boyutları*. Ankara: Diyanet Yayınları, 2018.
- Zemâhşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşaf an hakaikü't-tenzil ve uyuni'l-akavil fi vucuhi't-te'vil*, Lübnan: Darü'l-Ma'rife, 2009.